

İBN SİNÂ'DA ŞARTLI KIYASIN YAPISI VE EPİSTEMİK DEĞERİ -BATILI MODERN MANTIKÇILARIN SAVUNULARI BAĞLAMINDA-

Ayşe ŞAVKLIYILDIZ*

Öz

Klasik mantığın konuları olan kavramlar ve önermelerin öğretilmesindeki amaç, kıyasa zemin hazırlamaktır. Yani, klasik mantığın temeldeki hedefi kıyası oluşturmak, düzenlemek ve tahlil etmektir. Kıyaslar içerdikleri önermelerin yapılarına göre çeşitlere ayrılmaktadır ki, bu çeşitlerden biri de, şartlı kıyaslardır. Aristoteles'in eserlerinde yer vermediği bu kıyas çeşidi, sonraki dönemlerde, özellikle İslam mantığında sıklıkla ele alınmıştır. İslam mantıkçıları arasında konuyu en tafsilatlı şekliyle irdeleyen İbn Sînâ olmuştur. İslam mantığında ele alınan şartlı kıyasların bilgi değeri, yapısal kriterlere (kıyasın şekli, öncül türleri ve kiplik) göre incelenmiştir. Batılı modern mantıkçılar ise şartlı kıyasların epistemik değerini farklı ölçütlere göre tespit etmiş ve ona getirilen eleştirileri cevaplamaya çalışmışlardır. Bu makalede İbn Sînâ'nın şartlı kıyası nasıl ele aldığı ve onun formel yapısını nasıl belirlediği araştırılacaktır. Bu bağlamda modern dönem Batılı mantıkçıların görüşleri değerlendirilecek ve bazı Müslüman düşünürler tarafından şartlı kıyasa getirilen eleştirilerin hangi oranda cevaplanabildiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, şartlı kıyas, epistemoloji, klasik mantık.

---

* Arş., Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı.

STRUCTURE OF HYPOTHETICAL SYLLOGISM IN AVICENNA AND VALUE OF EPISTEMICALLY - IN THE CONTEXT OF THE DEFENSIVE OF WESTERN MODERN LOGICISTS-

Abstract

The aim of teaching the concepts and propositions, which are the topics of classical logic, is to prepare the base for syllogism. That is, basic goal of classical logic is to create, organize, and analyze of syllogism. Syllogism are divided into different kinds according to the structures of the propositions they contain, one of the kinds is hypothetical syllogism. This kind of syllogism which Aristotle have not mentioned in his works has been frequently discussed in later periods, especially by the Islamic logicians. Hypothetical syllogism is examined the most detailed form by Avicenna among the Islamic logicians. The knowledge value of the hypothetical syllogism handled in Islamic logic has been examined according to structural criteria (form of syllogism, types of premises and modality). Western modern logicians have determined the epistemic value of hypothetical syllogism according to different criteria and have tried to answer of the criticisms that have been brought to it. In this article, it will be investigated that how Avicenna has examined hypothetical syllogism, and how he has determined its formel structure. In this context, the views of Western logicians of modern period will be evaluated and it will be tried to determine that in which measure is answered of criticism brought by some Muslim thinkers.

Keywords: Avicenna, hypothetical syllogism, epistemology, classical logic.

Klasik mantığın en temel konusu olan kıyasın türlerinden şartlı/seçmeli/istisnâi kıyaslar, *Organon*'da yer almamakta ancak Aristoteles (M.Ö. 322)'in mantık kurallarını belirlediği bu külliyatta kimi zaman kuralların geçerlilik süreçlerini belirlemek, kimi zaman kendinden önceki bazı geçerlilik ve tutarlılık ifadelerini gerekçeleriyle reddetmek, kimi zaman da kuralların diğer kural ve alanlara nispetini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Özellikle Sofist filozoflar tarafından ele alınan bu kıyas yapısı, Aristoteles'in kendilerine karşı var olan olumsuz tutumu nedeniyle kıyas çeşitleri arasında yer bulamamış olabilir. Ancak söz konusu kıyas çeşidi Peripatetikler, Stoalılar, sonraki dönem Aristoteles şarihleri ve İslam mantıkçıları tarafından kabul görmüş, özellikle İslamî ilimler arasında yer alan kelâm ve fıkıh tarafından sıklıkla kullanılmıştır.¹

Aristoteles'in şartlı kıyasa mantık eserlerinde yer vermemesinin nedenleri arasında, onun kesin bilgiye ulaştıran bir kıyas türü olmadığına

¹ Şartlı kıyasların İslamî ilimlerde kullanımına ilişkin örnekler için bkz. Hülya Altunya, "Klasik Mantık Açısından Tanrı'nın Tanımlanamazlığı Sorunu, Gazzâlî-İbn Rüşd Bağlamında", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 29, Isparta, 2012, s. 73-74.

arasındaki ilişkinin hükmüyle oluşturulan önermeye ise ayrık şartlı (munfasıl) önerme denir. Şartlı önermelerin bağları, çeşitlerine göre 'ise' ve 'ya...ya da' olabilir. Bu önermelerde bağlar kaldırıldığında diğer önermelerden farklı olarak geriye sadece kurulabilme ihtimali olan tek bir önerme kalmaz. Şartlı önermelerde bağı önemli kılan bir başka özellik, önermede kullanılan bağ adediyle ilişkili olarak birden fazla önermenin ifade edilebilme ihtimalinin sadece söz konusu yapılar için geçerli olmasıdır. Örneğin "Paralel iki çizgiyi kesen bir çizgi çizilir ise meydana gelen iç ve dış ters açılar birbirine eşit olur." bitişik şartlı önermesinde 'ise' bağı kaldırılırsa önbileşen ve ardbileşen ayrı ayrı birer önerme olur. Yine "Bu açı ya dar ya geniş ya da dik açıdır." ayrık şartlı önermesinde 'ya...ya da' bağları kaldırıldığında üç farklı önerme meydana gelir.⁴ Buna ek olarak İbn Sînâ şartlı önerme ve kıyasları olumluluk-olumsuzluk⁵ ve nicelikleri bağlamında belirlilik-belirsizliklerine⁶ göre tasnif etmektedir.

İbn Sînâ'ya göre şartlı önermelerin en önemli ve ayırıcı niteliği basit parçalara ayrılmaktan ziyade, bölümlendiğinde bu önermelerin her bir bölümünün bir yüklemli önerme oluşturmasıdır. Yani şartlı önermeler öncelikli olarak yüklemli önermelere, sonrasında ise yalın parçalara ayrılabilir.⁷ Yüklemli önerme ya basit olmalı ya da kendisinden basit çıkarım yapılabilen bir yapıda bulunmalıdır. Bu önermenin basit olması, tek bir ifadenin yine tek bir anlama yüklenmesindedir. "İnsan yürüyendir." önermesinde insanın yürüyen olması basit bir şekilde ifade edilir. "Düşünen, ölümlü canlı, yürüyendir." önermesi ise basit gücünde bir önermedir. Basit gücünde olmasından kasıt ise varlığı ve anlamı açısından tek bir lafızla ifade edilmesidir. Burada düşünenin ölümlü canlı olması ve bunların yürüyen olması aslında tek bir varlığın canlı olma vasfını ifade eder.⁸

İbn Sînâ bitişik ve ayrık şartlı önermeleri, bileşenlerinin yapısına göre üç türe ayırır: yüklemli, şartlı-yüklemli ve her ikisi de şartlı önerme. Bu tasnifte, onun kendinden önceki diğer mantıkçılardan farklı olarak, yüklemli ve şartlı önermelerin karışımından oluşan şartlı önerme çeşitlerine yer verilmiştir. Söz konusu önermelerin yani, önbileşen ve ardbileşeninden birinin bitişik, diğerinin ayrık şartlı yahut birinin yüklemli diğerinin şartlı önerme çeşitlerinden herhangi biri olduğu türlerin, şartlı önerme çeşitleri içerisindeki kategorisini belirleyense,

⁴ İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 21-22.

⁵ İbn Sînâ'nın şartlı kıyas formunda olumlu-olumsuz kabulüne dair örnekler ve açıklamalar için bkz. İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 22.

⁶ İbn Sînâ'nın şartlı kıyas formunda niceliklerine göre belirlilik-belirsizlik kabulüne dair örnekler ve açıklamalar için bkz. İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 25.

⁷ Aytekin Özel, *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, Emin Yay., Bursa, 2009, s. 264.

⁸ İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 25.

ilk öncülün bitişik veya ayrık şartlı olmasına bağlı olarak isimlendirilmesidir. Yani önbileşeni bitişik, ardbileşeni ayrık şartlı iki farklı önerme grubundan oluşturulmuş bir önermeye bitişik şartlı önerme, bu yapıyla kurulmuş olan bir kıyasa da bitişik şartlı kıyas ismi verilir. Örneğin, “Her ne zaman güneş doğarsa gündüz vardır, öyle ise ya güneş doğmuştur ya da gündüz var değildir.” önermesi önbileşeni bitişik şartlı, ardbileşeni ise ayrık şartlı bir önerme olan bitişik şartlı bir önermedir.⁹ Konuyu bu temel bilgilerle sınırlandıran İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eserine yapılan şerhte daha ayrıntılı bilgiler ve sınıflandırmalar mevcuttur.¹⁰

Ayrık şartlı önermelerin formunda, İbn Sînâ'ya göre, “ya...ya da” bağlarıyla oluşturulan ihtimallerden en az biri, ifadeyi karşılarken diğerleri ise zorunlu olarak dışarıda bırakılır. Bu durumda önermede, zikredilen ihtimallerden biri gerçek olmak durumundadır.¹¹ Bitişik şartlı önermelerde ise ifade edilen kayıt, önerme içindeki sonucu zorunlu olarak gerektirdiğinden, netice kendiliğinden ortaya çıkar. Ancak çıkacak olan zorunlu sonucun geçerliliği, onun görelilik durumuna göre tespit edilir. Buradaki görelilik durumundan kasıt ise zaman, mekân ve şart belirten ifadelerin göz önünde bulundurulması sonucu belirlenmesidir.¹²

İbn Sînâ'nın kendisinden önceki İslam mantıkçılarının şartlı kıyas kabulünden farklı olarak yaptığı tasnif, “Fârâbî'nin şartlı kıyaslarını”, şartlı iktiranî ve istisnaî kıyas olarak ikiye ayırmasıdır.¹³ Buna ek olarak İbn Sînâ şartlı kıyas tanımlamalarını Aristoteles ve Fârâbî'den¹⁴ farklı olarak yapmakta ve şartlı kıyasların sadece istisnaî kıyaslar arasında ele alınmasına karşı çıkmaktadır.¹⁵ Çünkü ona göre yüklemli, yani iktiranî kıyasların da şartlı

⁹ İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 27.

¹⁰ Söz konusu eserin Nasiruddin et-Tûsî tarafından yazılan şerhinde, parçaları (önbileşen ve ardbileşeni) müteşabih ve parçaları muhtelif olan önerme çeşitlerine örnekler verilir. Parçaları müteşabih olan bir şartlı önerme için üç farklı ihtimal söz konusudur. Bunlar her iki parçanın da yüklemli olduğu önermeler, her iki parçanın da ayrık şartlı olduğu önermeler ve her iki parçanın da bitişik şartlı olduğu önermelerdir. Parçaları muhtelif olan önerme çeşitlerinden ise yüklemli-bitişik, yüklemli-ayrık, bitişik-ayrık önermelerden oluşan şartlı önermeler yazılabilir. Nasiruddin Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, Thk. Süleyman Dünya, Beyrut, 1992, s. 291-292. İbn Sînâ bahsi geçen bu te'lifleri kısaltarak ve açıklamaksızın detayların okuyucu tarafından belirlenebileceğini ifade eder.

¹¹ İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 28; Kazvîni, *er-Risaletü'ş-Şemsiyye fi'l-Kavaidi'l-Mantikiyye*, Osmaniye Matbaası, 1319, s. 228.

¹² İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 29.

¹³ Ali Durusoy, Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme, *İslami İlimler Dergisi*, Sayı: 2, 2010, ss. 9-20.

¹⁴ Fârâbî'nin şartlı kıyas anlayışı için bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağîr*, Nşr. Mübahat Türker-Küyel, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1990, s. 106; Kitabu'l-Kıyas, *el-Mantık inde'l-Fârâbî* içinde, Nşr. Refik el-Acem, Cilt: II, Beyrut, 1986, s. 30-31.

¹⁵ İbn Sînâ, *el-İşârât*, s. 375-376.

öncüller vasıtasıyla oluşturulanlarına örnekler bulmak mümkündür. Her iki kıyas çeşidi iki öncülde oluşuyor olmasına rağmen aralarındaki fark, sonucun kendisinin ya da çelişğinin öncüllerde açıkça bulunuyor olması veya olmamasıdır. Sonucun veya çelişğinin öncüllerde açıkça bulunmaması halinde kıyas iktiranî olurken, sonucun veya sonucun çelişğinin öncüllerde açıkça bulunduğu kıyaslar ise istisnaî kıyaslardır. İktiranî kıyaslarda orta terim, yani büyük ve küçük terimi birbirine bağlayan terim çekilerek, diğer terimler birbirine yakınlaştırılmakta yani iktiran yapılmaktadır. Bu noktada bahsi geçen kıyasın isminin anlamı, büyük ve küçük terimin birbirine yaklaştırılmasını ima eder. İstisnaî kıyasta ise büyük öncülün bileşenlerinden biri veya birkaçı istisna edilerek sonuç elde edilir ki, istisnaî kıyas ismi de bu nitelikten gelmektedir.¹⁶ İstisnaî yani seçmeli kıyasta, ismiyle bağlantılı olarak bir tercih işlemi vardır. Yani kıyasın öncüllerini oluşturan önbileşen ve ardbileşenden birini onaylama ya da reddetme ile sonuç elde edilir. Şartlı kıyasları oluşturan temel unsurlardan olan bağlar (ise, ya...ya da) onun bu kıyasın hangi çeşidine ait olduğunun belirlenmesini sağlar. Bu durumda bu iki temel bağla oluşturulan iki çeşit şartlı kıyas ortaya çıkar. Bunlardan ilki “ise” bağıyla kurulan bitişik şartlı kıyaslardır.

İbn Sînâ'ya göre bitişik şartlı kıyaslarda şartlı öncülün parçalarından birinin istisna edilmesiyle oluşturulması muhtemel dört farklı form vardır.¹⁷ Onun sistemleştirdiği dört bitişik şartlı kıyas formundan ikisi sonuç verirken, diğer ikisi sonuç vermez. Fârâbî'nin sonuç vermeyen modlara yer vermeyerek sadece sonuç elde edilen iki yapıyı ele alması, kendisinin İbn Sînâ ile bitişik şartlı kıyas modlarında çeliştiğini değil, aksine aynı görüşü paylaştıklarını göstermektedir.

İbn Sînâ ayrık şartlı önermeden yapılan istisnaî kıyasları *hakikiyye* ve *gayri hakikiyye* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Onun *gayri hakikiyye* olarak isimlendirdiği kıyas çeşidinin Fârâbî'deki karşılığı, uzlaşmazlıkta eksik olan, yani *mâniâtu'l-cem* ve *mâniâtu'l-hulû* olan ayrık şartlı istisnaî kıyaslardır.¹⁸ *Hakikiyye* olanları Fârâbî'de olduğu gibi iki parçadan veya daha fazla parçadan oluşanlar olmak üzere ikiye ayıran İbn Sînâ'nın, sonucun elde edilmesindeki kuralları ve verdiği örnekleri incelendiğinde Fârâbî'den farklı herhangi bir

¹⁶ Ali Durusoy, *İbn Sînâ'nın Klasik Mantığa Katkıları*, Elis Yay., Ankara, 2003, s. 187.

¹⁷ İbn Sînâ'nın kabul ettiği bitişik şartlı kıyas formları ve örnekleri için bkz. İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 68; *el-İşârât*, (Nasirüddin Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât* Adlı Eseriyle Birlikte), Thk. Süleyman Dünya, Müessesetü'n-Nü'man, Lübnan, 1992, s. 448-449; İbn Sînâ, *el-Kıyas*, Thk. Said Zayid, Cilt: 4, Kahire, 1964, s. 396; İbn Sînâ, *el-Mucez fi'l-Mantık*, Nşr. Fatih Demirel, “İbn Sînâ'nın El-Mucez fi'l-Mantık Risalesi Üzerine Bir İnceleme”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003, s. 158-159.

¹⁸ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 400; *en-Necât*, Thk. Macit Fahri, Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, Beyrut, 1985, s. 51; *el-İşârât*, s. 450; *Uyunu'l-Hikme*, Ed. Hilmi Ziya Ülken, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953, s. 73.

bilgiye hatta farklı örneklere yer vermediği görülmektedir.¹⁹ Ayrık şartlı kıyaslar önbileşen ve ardbileşenin ilişkilerinin doğruluk değerine göre, uzlaşmazlıkları tam olan (*hakikiyye*)²⁰ ayrık şartlı kıyaslar ve uzlaşmazlıkları eksik olan²¹ (*mâniâtü'l-cem* ve *mâniâtü'l-hulû*) ayrık şartlı kıyaslar olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir. İbn Sînâ'nın şartlı kıyasların formuna dair verdiği bu bilgiler, onun klasik mantıkta yakîni bilgi değerine sahip olduğu kabul edilen tündengelimli yüklemli kıyaslardan farkının ortaya çıkarılması açısından önemlidir. Bunun nedeni, şartlı kıyasın bilgi değerinin tespitine yönelik olan çalışmamızda söz konusu değer belirlenmesi için var olan gerekliliktir. Her ne kadar İslam mantıkçıları tarafından şartlı kıyasın bilgi değerine yönelik doğrudan bir iddia yahut çıkarım yapma imkânı bulunmasa da, onun gündelik dil ve kayıt barındıran akli çıkarımlar yapmak için sıklıkla kullanılması konunun belirlenmesi bakımından önemlidir.

Genel anlamda kıyasın, özel olarak kıyas çeşitlerinin doğruluk değerleri ve onların ne oranda kesin bilgi verip vermediği mantık tarihi boyunca tartışılmıştır. Şartlı kıyasların doğruluk değerini ilk kez tartışmaya açan ise Megaralı Diodorus Cronus'tur.²² Sonraki dönemlerde söz konusu tartışma Stoalılar tarafından yapılmış²³ ve günümüz mantık tartışmalarına kadar uzanmıştır. Diodorus, ancak şartlı önermelerin önbileşenin geçerli, ardbileşenin geçersiz olma ihtimali olmadığı durumlarda bilgi değeri taşıdığı görüşündedir.²⁴ Bu yapısal geçerlilik, mantıkta bitişik şartlı kıyas formuyla örtüşmektedir. Geçerli bir sonuç elde edilen bitişik şartlı kıyaslarda, önbileşenin doğruluğu, zorunlu olarak ardbileşenin doğruluğunu gerektirir. İslam mantıkçılarının bitişik şartlı kıyas anlayışlarıyla ortak olan bu görüş, söz konusu yapının genel kuralı olarak kabul edilmektedir. Diodorus'u özel kılan ise konunun bilgi değerini tartışan ilk kişi olması ve bahsi geçen kaydın, kıyasın kesin bilgi değerine sahip olacağını belirtmesidir. Ancak onun şartlı kıyasın bitişik formuna yönelik olarak atfettiği zorunlu bilgi değeri ile İbn Sînâ'nın kabulünü karşılaştıracak olursak, bir mutabakattan söz etmek mümkün olmayacaktır. Bunun nedeni, İbn Sînâ'nın bilgi değeri noktasındaki dolaylı tespitlerinin kıyasın formundan ziyade, onun öncülleri ve öncüllerinin bileşenleri arasındaki gerekliliği merkeze aldığını ifade etmenin daha doğru

¹⁹ İbn Sînâ'nın ayrık şartlı kıyas çeşitlerine verdiği örnekler için bkz. İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 404; *en-Necât*, s. 51; *İşaretler*, s. 68-69; *el-İşârât*, s. 450; *el-Mucez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyunu'l-Hikme*, s. 73.

²⁰ İbn Sînâ'nın uzlaşmazlıkları tam olan ayrık şartlı kıyas kabulü ve örnekleri için bkz. İbn Sînâ, *İşaretler*, s. 68.

²¹ İbn Sînâ'nın uzlaşmazlıkları eksik olan ayrık şartlı kıyas kabulü ve örnekleri için bkz. İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 405-406; *en-Necât*, s. 51.

²² Benson Mates, "Diodorean Implication", *The Philosophical Review*, Vol: 58, No: 3, 1949, ss. 234-242.

²³ Aytekin Özel, *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, s. 265.

²⁴ Benson Mates, *Diodorean Implication*, ss. 238- 241.

olmasıdır. Yani İbn Sînâ şartlı kıyasta doğruluğu bitişik ya da ayırık şartlı olmasına göre değil, kıyasın konusu ve sonucu arasındaki gereklilik ve sonucun gerçeklik, zorunluluk durumlarına göre belirlemektedir.

Nicholas Rescher'e göre İbn Sînâ'nın şartlı önerme ve kıyas sistemi Stoa kaynaklıdır.²⁵ Onun bu görüş için öne sürdüğü temel delil ise İbn Sînâ'nın şartlı kıyasların doğruluk değerleri konusundaki fikirlerinin Stoa kaynaklı görüşlerle örtüşmesidir. İbn Sînâ geçerli sonuç veren kıyaslarda önbileşenin doğru olduğu bir önermede ardbileşenin de gerektirme sebebiyle yanlış olmayacağını, çünkü yanlışın doğru tarafından gerektirilmesinin mümkün olmadığını belirtir.²⁶ Bu durumda ancak önbileşeni doğru, ardbileşeni de hiçbir zaman yanlış olmayan bitişik şartlı önermelerin doğruluk değeri açısından kesin bilgi verdiği iddia edilebilir. Çünkü mantığın genel kabulüne göre doğru olanın yanlış gerektirmesi ve doğrunun yanlış sonuç vermesi mümkün değildir. Bu görüş her ne kadar Diodorus'un şartlı kıyaslardaki zorunlu doğruluk kabulüyle örtüşüyor olsa da, temel ayırım şartlı kıyasın yapısına dair bir doğruluk tasnifine İbn Sînâ tarafından gidilmemiş olmasıdır.

İslam dünyasında seçmeli kıyaslara yönelik eleştiri yapan²⁷ isimlerden biri İbn Teymiyye (1262-1328)'dir.²⁸ İbn Teymiyye'ye göre, bitişik şartlı kıyaslar sonuç verme üzerine kuruludur ve önbileşeni onaylama ya da onaylamama veya ardbileşeni onaylama ya da onaylamama şeklinde formları vardır.²⁹ Bu formlarda kurulan kıyasların geçerli ve geçersiz olanlarının tüm mantık kitaplarında aynı olduğunu belirten İbn Teymiyye, kişilerin var olan delil ile şeyin varlığı ya da yokluğu hakkında bir hükümde bulunabileceklerini, öncülün olumluluğundan, sonucun olumluluğuna ve tam tersine hükmedebileceğini öne sürmüştür. Yani şartlı kıyasta delilin, delalet ettiği şeyi gerektireceğini ve bunun kolaylıkla akl-ı selim tarafından anlaşılacağını savunan İbn Teymiyye, yapılan çıkarımda hükmün içeriği değişmediği sürece, özünün de değişmeyeceğini vurgulamıştır.³⁰ Bu durumda delil zaten bir öncül olarak kıyasın içerisindeyken, ki bu delil bitişik şartlı önerme formu gereği bir kayıtla

²⁵ Nicholas Rescher, "Avicenna on the Logic of 'Conditional' Propositions", Notre Dame J. Formal Logic: 4, No:1, 1963, s. 56; Aytekin Özel, *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, s. 264.

²⁶ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 297.

²⁷ Seçmeli kıyasın bir kısır döngü olduğu ve sınırlama yoluyla oluşturulmuş tekrarları içerdiği yönündeki eleştiri bahsi geçen itirazların en çok yapılanıdır.

²⁸ İbn Teymiyye'nin mantığa dair kıyas dışındaki eleştirileri için bkz. Oliver Leaman, "Klasik İslam Düşüncesinde Mantık Düşmanlığı", Çev. Yusuf Daşdemir, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 31, Konya, 2011, ss. 251-268.

²⁹ İbn Teymiyye, *er-Redd ale'l-Mantıkiyyîn*, Cilt: 1, Tahkik: Refik el-Acem, Beyrut, 1993, s. 205.

³⁰ Nazım Hasırcı, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*, Araştırma Yay., Ankara, 2010, s. 110-111.

sınırlandırılmıştır, kıyastan yeni bir bilgi elde edildiğini ifade etmek İbn Teymiyye'ye göre yanlıştır. Hatta bu yapı dili sınırladığı için, farklı yöntemlerle yapılması mümkün çıkarımları engellemekte ve sözün bütün formlarının kullanılmasını imkânsız hale getirmektedir.³¹

İbn Teymiyye'nin bu eleştirisi mantık tarihinde şartlı kıyasın basit bir tekrar olduğunun kabul edilmesini sağlayamamış ve onun eleştirileri bağlamında ciddi bir kanıt olarak görülmemiştir. Çünkü tüm akli çıkarımların merkezinde, dile aktarılmış olsun ya da olmasın, zaman, mekân, durum kayıtlamalarından en az biri, ya da gerektirme üzerine oluşturulmuş bir sınırlama mevcuttur. Aksi takdirde öncüller arasında ortaklığı sağlayacak şekilsel ve içeriksel bir geçişin varlığı mümkün olmayacaktır. Bu durumda birbiriyle bağlantısız önermelerden doğru sonuçlar elde edilmesi beklenemeyeceği için, akli çıkarımların hiçbiri gerçeklik iddiasında bulunamayacaktır ki, böylelikle herhangi bir ilim için hüküm yahut iddianın ortaya çıkma ve ilerleme safhalarından bahsedilemez. Çünkü akli çıkarımlar salt mantığın konusu değil, diğer tüm ilimlerin aletidir. Her ne kadar İbn Teymiyye'nin bahsi geçen eleştirisi kolaylıkla cevaplanabilir gözükse de, bu eleştirinin mantığa, kıyasa ve özeldede şartlı kıyasa yapılan en eski ve temel argüman olduğu göz ardı edilmemelidir. İbn Sînâ'nın sistematik bir şekilde hazırladığı mantık külliyatı ve şartlı kıyası en tafsilatlı şekliyle İslam mantığına dâhil etmesi dikkate alındığında, İbn Teymiyye'nin eleştirisi ve çıkarımlarını paylaşmadığı açıkça ifade edilebilir.

İbn Teymiyye'nin özel olarak ayrık şartlı kıyaslar için eleştirisine göre, bu tür kıyaslarda amaç önbileşen ya da ardbileşenden birinin aynısını elde etmektir. Ayrıca *mâniâtu'l-hulû* türü öncüllerde sonuç her zaman zorunlulukla ifade edilmediği için, ihtimal belirten verilere ulaşılabilir. Bu durumda İbn Teymiyye'ye göre, ayrık şartlı kıyasın, *mâniâtu'l-hulû* türünde (veya bağı gereği) kurulmuş öncüllerinden sonucun zorunlu olarak ortaya çıkmadığı açıktır.³² Ancak ayrık şartlı kıyaslarda amaç doğrudan ardbileşen ya da önbileşenden birini elde etmek değil, bunlardan herhangi birinin onaylanması ya da onaylanmaması gerekçesiyle, diğerinin sonuç olarak elde edilmesidir. Yani ayrık şartlı kıyaslarda sonuç önemli olduğu kadar, o sonuca götüren kayıt değerlidir ki, kayıt ortadan kalktığı anda sonucun geçerliliği ortadan kalkar. Başka bir ifadeyle, ayrık şartlı kıyas vasıtasıyla elde edilen sonuç öncüller içerisinde ihtimal barındırırken, gerektirme yahut uzaklaştırma aracılığıyla formel anlamda kesin bir neticeye ulaşılmasını sağlar. Dolayısıyla ayrık şartlı kıyasın parçalarından biri yapı bakımından tekrarlanmış olsa da, ulaşılan sonuç anlam bakımından yeni bir çıkarımı oluşturur. İbn Sînâ'nın ayrık şartlı kıyaslarda elde edilen neticelerin kıyasın kayıtları var olduğu sürece, yeni bir

³¹ İbn Teymiyye, *er-Redd*, Cilt: 1, s. 171-172.

³² İbn Teymiyye, *er-Redd*, Cilt: 1, s. 166-167.

çıkarmı olma niteliğine sahip olduğu anlamının çıkarabileceği çok sayıda örneği mevcuttur.

İbn Teymiyye'nin bir başka kıyas eleştirisi ise hem yüklemli hem de seçmeli kıyasın aynı olduğu yönündedir. Bu eleştirisinin gerekçesi, söz konusu kıyas türlerinin birbirine indirgenmesinin mümkün olmasıdır. Bazı kıyas çeşitleri için söz konusu iddia kabul edilebilir olsa da, tüm kıyasların birbirine ircası klasik mantık açısından mümkün değildir. Mana açısından her kıyas, farklı bir yapıyla sözcüklere dökülebilir olmasına rağmen, bu dönüştürmenin geçerli bir kıyas formuna karşılık gelmesi her zaman olası gözükmemektedir. Kıyasın tamamen formel bir yapıda değerlendirildiği görüşünde olan ve bunun yanlışlığına vurgu yapan İbn Teymiyye, aslolanın içerik olduğu kanaatindedir.³³ Hâlbuki içeriğin dikkate alınarak formun sistemleştirildiği bir yapı, bilimler için geçerli kabul edilebilir. Dolayısıyla klasik mantığın kıyas teorisi, içeriği tümüyle göz ardı etmeksizin formu önemsemekte ve formel kurallara uymayan çıkarımları sahih (geçerli), gerçeklikle örtüşmeyenleri hakikat (gerçek)³⁴ kabul etmeyerek, her iki anlamda da geçerli ve tutarlı çıkarımı tespit etme gayesinde olmaktadır. Aksi takdirde herhangi bir çıkarımın gerçekliğine dair verilerin tespit edilmesi tümüyle gereksiz olmak durumundadır.

Aristoteles'in eserlerinde, İslam mantıkçılarının şartlı kıyas şeklinde isimlendirdikleri, "ise, ya...ya da" bağlarıyla kurulan kıyas çeşidine en yakın olan hipotetik, yani varsayımsal kıyaslardır. Ancak onun hipotetik, yani varsayımsal kıyas olarak belirlediği form, İslam mantığında kabul görmüş şekliyle şartlı kıyasların tamamına değil, bu kıyas çeşitlerinden bitişik şartlı kıyasa karşılık gelmektedir ki, İbn Sînâ'nın kıyas sistemine göre de, hipotetik kıyas bitişik şartlı kıyasla örtüşmektedir.³⁵ Aristoteles'in bir varsayım üzerine kayıtlı olarak kurguladığı hipotetik kıyas yapısını,³⁶ en ayrıntılı şekliyle ele alan İslam mantıkçısı kuşkusuz İbn Sînâ'dır. Aristoteles'in orta terim merkezli olarak oluşturduğu kesin kıyaslar, orta terimin sonucun özünü içinde barındırması sebebiyle özcü bir kıyas anlayışı olarak kabul edilebilir.³⁷ Bu bağlamda, İbn Sînâ ve Aristoteles'in kesin kıyaslarda tutumlarının farklı olmadığı açıktır.

³³ İbn Teymiyye, *er-Redd*, Cilt: 1, s. 166-167.

³⁴ Gerçeklik ve hakikat kavramları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İsmail Latif Hacınebioğlu, *Argümanda Kavramsal ve Yargısal Açından Mantıksal Analiz*, Nokta Digital Baskı Merkezi, Isparta, 2014, ss. 33-37.

³⁵ Nicholas Rescher, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler", Çev. Harun Kuşlu, *SÜİF Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 25, Sakarya, 2012, s. 245.

³⁶ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, MEB Yay., İstanbul, 1989, s. 88-89; Aristotle, *Prior Analytics, The Basic Works of Aristotle* İçinde, Ch. 29, 45b-46b, Trs. A. J. Jenkinson, Ed. Richard McKeon, C. D. C. Reeve, The Modern, Library, New York, 2011, s. 90-91.

³⁷ William Kneale, Martha Kneale, *The Development of Logic*, Oxford University Press, Oxford, 1962, s. 68-72.

Ancak Aristoteles'te, İbn Sînâ'daki kabulle var olmayan seçmeli kıyas yapısı, merkezinde orta terimi buldurmasına rağmen, özcü bir yaklaşım sergilememektedir. Çünkü seçmeli kıyaslar bir ihtimal ya da varsayım üzerine inşa edilmiş ve kıyasın şart içeren yapısı dolayısıyla bir sınırlamaya tâbi tutulmuştur. Bu durumda varsayım üzerine inşa edilen seçmeli kıyaslar, şart bağlarıyla kurulu kayıtlar ortadan kalktığı sürece, kesinlik iddiası taşıyamazlar. Açık ki, şartlı kıyas yapılarında var olan ön kabul, kesin kıyaslarda olduğu gibi genel bir kabulü değil, aksine varsayımın var olduğu sürecin geçerliliği nispetinde gerçekliği temsil ederler. Böylelikle, şartlı kıyasları oluşturan şartlı öncüllerin, kesin bir kıyası oluşturan öncüller kadar gerçeklik değerini her zaman taşıyamayacağı söylenebilir. Ancak şartlı kıyaslarda, varsayımsal öncüllerin kabulü ve kayıtlamaları göz önünde bulundurularak elde edilmiş sonuçlar, gerekli sınırlamalara riayet edildiği ve kayıtlamalar geçerli olduğu sürece, kesin bilgi değerine sahiptir. Bu kesinliğin sağlayıcısı ise kıyasın şartlı forma dönüşmesini sağlayan kayıtlar ve onların süreklilik taşımasıdır.

İslam mantığında bahsi geçen formel tartışmaların dışında, Batılı mantıkçılar İslam mantıkçılarına göre şartlı ifadeleri epistemik değeri bağlamında daha fazla ele almışlar ve konuyla ilgili tartışmalar üzerine spesifik eserler yazmışlardır. Açıkçası Batılı mantıkçılar tarafından yazılmış çok sayıda şartlı ifade/önerme/kıyaslarla ve onların bilgi değeriyle ilgili kaynak mevcuttur.³⁸ Frank Jackson'a göre genel manada kabul görmüş bir şart teorisi yoktur. Bunun yerine birçok tartışmalı teoriler üretilmiştir. Şartlı ifadelerin en eski ve basit hali "Eğer A ise B'dir." formunda oluşturulmuş cümlelerdir.³⁹ "Ya...ya da..." formu da⁴⁰ bir başka şartlı ifade biçimidir. Şartlı ifadelere yapılan en eski itiraz daha önce de ifade edildiği gibi onun çok basit bir yapıya sahip olduğu ve aslında önermenin içinde zaten verilmiş olan bir bilginin tekrar edilip, yeni herhangi bir veri elde edilemediğidir. Bu iddiaya cevap verenlere göre ise bu tarz dilsel tartışmalarda bir formu eleştirebilmek için onun yanlışlığını ispatlamak gerekir, oysa şartlı ifadeleri eleştirenler onun doğruluğu hakkında bir itiraz getirememişlerdir. Bu bağlamda yapılan itirazlar bir anlam

---

³⁸ Konu hakkında eser yazmış Batılı mantıkçılardan bazıları şunlardır: Frank Jackson, Robert Stalnaker, David Lewis, Dorothy Edgington, H. P. Grice, Nelson Goodman, Ernest Adams, V. H. Dudman, David H. Sanford, Anthony Speca, Anthony Appiah, Igal Kvarn, John Pollock, David Sanford, Ernest Sosa, Allan Gibbard, Brian Ellis, Wayne Davis, Michael Pendelbury, Peter Gardenfors, Pavel Tichy, Michael Clark, G. E. L. Owen. Bu isimlerin konuyla ilgili ve tarafımızdan önemli görülen bazı iddialarına, değerlendirilerek, metin içerisinde yer verilecektir.

³⁹ İbn Sînâ'nın bu formda verdiği örnekler için bkz. İbn Sînâ, *Danişnâme-i Âlâi*, Çev. Murat Demirkol, Ed. Gürbüz Deniz, TYEKB Yay., İstanbul, 2013.s. 74; *İşaretler*, s. 68; *el-İşârât*, s. 448-449.

⁴⁰ İbn Sînâ'nın ayrık şartlı kıyas çeşitlerine verdiği örnekler için bkz. İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 404; *en-Necât*, s. 51; *İşaretler*, s. 68-69; *el-İşârât*, s. 450; *el-Mucez fi'l-Mantık*, s. 160; *Uyunu'l-Hikme*, s. 73.

taşınamaktadır.⁴¹ Söz konusu tartışma İbn Sînâ tarafından da değerlendirilmiş ve önemli ölçüde çürütülmüştür. Çünkü şartlı kıyasların hiçbir tipinde herhangi bir önerme doğrudan tekrar edilmemektedir. Öncüllerin bir parçası tekrar edilmektedir ki, şartlı kıyasları özgünleştiren de budur. Şartlı kıyasların yeni bir bilgi verip vermediğine dair tartışmanın cevabı aslında bu çıkarımda mevcuttur. Çünkü şartlı kıyaslarda öncülün bir parçasının tekrarı, aslında aradaki kaydın varlığının geçerliliği süresince, başka bir durumun geçerli olacağına teminatıdır. Bu durumda birbirine bağlı en az iki durum için, şartların yerine gelmesi suretiyle gerçekleşmesi beklenen olayın varlığı kendiliğinden, yeni bir olgu olarak ve zorunlu bir yapıda ortaya çıkmaktadır ki, bu durum şartlı kıyasların hem basitçe öncül tekrarı olmadığının hem de yeni bir oluşu ifade ettiğinin göstergesidir.

Şartlı ifadeleri zaman-şart ilişkisi açısından ele alan David Lewis'e göre zamana dair var olan tüm yargılar zorunlu olarak birbirine bağımlıdır ve bu bağımlılığı açıklayabilen yapılar şartlı ifadelerdir. Çünkü dün, bugün ve yarına dair dile getirilebilecek tüm ifadeler bir diğeri olmaksızın herhangi bir anlam taşınamaktadır. Yani dün, bugün olmaksızın, yarın, dün olmaksızın ve dün, yarın olmaksızın içi boş birer sestem öte olamayacak ve anlam taşımayacaktır. Öyle ki, bu kelimeleri tanımlamak için bile şartlı bir ifade kullanmak zorunlu olacaktır. Bugün zorunlu olarak var olduğu iddia edilen bir durum, Lewis'e göre dün gerçekleşmiş yahut yarın gerçekleşmesi mümkün olan bir zihinsel ön kabulde söze aktarılabilir. Lewis'in zamanla ilişkili şartlı yapılar hakkındaki iddiası, İbn Sînâ'nın 'her ne zaman ... olursa ... olur' kalıbıyla ifade ettiği örnekler için kabul edilebilir gözükmektedir.⁴² Şartlı ifadelerin merkezine zamanı koyan Lewis,⁴³ 'şartı var eden zamandır' şeklinde iddialı bir tutum sergilemesi sebebiyle eleştirilmiş ve zamansallık atfedilemeyen durumlar için şartlı bir yapının kullanılamaması gerektiği savıyla karşı karşıya kalmıştır.⁴⁴ Hâlbuki şartlı ifadelerin sadece zaman bağlamında değil, durum ve mekân bağlamında kullanılabildiğinin örnekleri mevcuttur. Bu durum İslam mantığında tartışılmamış olmasına karşın, İslam mantıkçılarının eserlerinden alınabilecek örneklerden zaman, durum ve mekân odaklı olanlarına rastlamanın imkânı, genel kabulün Lewis'le çeliştiğini ortaya çıkarmaktadır. Zamansallığın şartlı yapıların tamamı için bir ölçü olduğu ifade edilebilir. Çünkü herhangi bir şartlı

⁴¹ Frank Jackson, *Conditionals*, Oxford University Press, Oxford, 1991, ss. 2-7.

⁴² Bu kalıptaki örnekler için bkz. İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 296, 300-303, 326.

⁴³ Aristoteles mantığında kıyasın temelinde durum varken, Stoalılarda zaman vardır. Bu bağlamda modern mantıkçılardan önemli bir kısmının şartlı ifadeler için Stoalı kıyas anlayışını benimsediğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca Aristoteles mantığında kavramlara atfedilen önemin Stoalılarda tek tek bireylere atfedildiği de açıktır.

⁴⁴ David Lewis, "The Asymmetry of Counterfactual Dependence", *Counterfactual Dependence and Time's Arrow*, Vol. 13, Issue: 4, Blackwell Publishers, 1979, ss. 455-463.

yapının zaman kaydıyla sınırlanması, söz konusu sınır içerisinde mutlak geçerliliği sağlayacağı için, kıyasın formel bir hata yapılmaksızın yanlış sonuç verme olasılığı olmayacaktır. Bu durumda zaman kaydının şartlı yapılarda kesinliği, garanti altına aldığı açıktır. Ancak bir derecelendirmeye gitmeksizin zaman, durum ve mekân merkezli şartlı yapıların kabulü daha anlamlı gözükmektedir. Aksi takdirde içinde sadece zaman barındırmayan önermeler bağlamında değil, zamansallığın söz konusu olmadığı durumlar bağlamında konuyu değerlendirmek mümkün olmayabilir.

Lewis'e göre tüm koşul ifadelerinde aslolan en olası şekliyle doğrunun iddiası ve kayıtlanan şartla birlikte zihne zorunlu olarak doğru çıkarımın yaptırılmasıdır. Yani zannî bir yaklaşım sağlayan şart cümlelerinin bir kıyas türüne dönüştürülmesiyle, ihtimaller arasındaki en doğru, en kesin veya en mümkün olan, zorunlu olarak kendi kaydının sınırları içerisinde bilgi değeri taşıyan bir çıkarıma dönüşecektir. Başka bir ifadeyle, İslam mantıkçılarının da belirttiği üzere, kıyası oluşturan öncüllerin bilgi değerleri doğrudan kıyasın bilgi değerini belirlemektedir.⁴⁵ Ancak kaydı sağlayan şart bağı, kendi sınırları içerisinde kıyası kesinleştirmektedir. Lewis'e göre mantıkçılar ve mantığı araç olarak gören bilimler için şartlı ifadeler bağlamında en büyük eksiklik, sıradan bir çıkarım için bile sonuç ve öncüller arasındaki ilişkinin, olması gerektiği kadar ele alınmamasıdır. Bu noktada söz konusu ilişkinin alt yapısını oluşturma çabasında olan Ernest Adams, öncüllerin ilişkilerini, olasılıkların iddia edilebilirlik derecelerini ve kanıt olma değerlerini tartışmış ve şartlı ifadelerin felsefesini oluşturmaya çalışmıştır.⁴⁶ Şartlı kıyasların öncüllerinin iddia edilebilirliklerini belirleyen, öncül türleriyle ilişkisidir. Bu öncül türleri kesin bilgi içerenler ve içermeyenler olarak temel ikili bir sınıflamaya tâbi tutulmakta ve kıyası oluşturan öncüllerin dâhil olduğu sınıflama ve alt başlıklara göre, o kıyasın değerinin belirlenmesinde etkili olmaktadır. Benzer bir durum, kiplik meselesi için de geçerlidir. İktiranî kıyasta, kıyasın bilgi değerini etkileyen kiplik, istisnâî kıyasta da aynı oranda tesire sahiptir. Dolayısıyla, iktiranî ve istisnâî kıyasların bilgi değerlerine etkileri bağlamında, kıyasın şekli, öncül türleri ve kiplik konularının eşit derecede belirleyici olduğu söylenebilir. İslam mantıkçıları, kıyasın epistemolojik değerini onun dâhil olduğu şekil, öncül türleri ve kiplik konuları bağlamında belirler.⁴⁷

⁴⁵ İktiranî kıyasın bilgi değerini tartıştığımız başlıkta ayrıntılı bir şekilde ele alınan kıyasın öncül türüne göre değeri konusundaki tüm bilgiler, seçmeli kıyaslar için de geçerlidir. Çünkü kıyası oluşturan öncüllerin (İslam mantıkçıları bunu yakîni ve yakîni olmayan öncüller olarak sınıflanmıştır. Kıyasın içerdiği bilgi değeri, kesinlik ve bilinirliklerine göre yapılan bu sınıflamaya göre evveliyat, fitriyat, müşahadat, hadsiyat, mücerrebat ve mütevatirat yakîni öncüller, meşhurat, müsellamat, makbulat, maznunat, muhayyelat ve vehmiyat yakîni olmayan öncüllerdir.) tüm kıyas çeşitleri için, o kıyasın değerini belirleyeceği açıktır.

⁴⁶ David Lewis, *The Asymmetry of Counterfactual Dependence*, ss. 470-475.

⁴⁷ Aristoteles ve İbn Sînâ'nın kıyasın bilgi değeri noktasında kıyas şekilleri merkezli olarak yaptığı sınıflamalar için bkz. Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 5; *İkinci*

Nelson Goodman'a göre şartlı ifadeleri basit bir dilbilgisel ayrıntı olarak görmek yanlış olur. Çünkü şartlı ifadelerin eksikliği herhangi bir felsefi bilgiyi ifade etmede son derece önemlidir. Dolayısıyla tüm felsefi iddiaların ifadesi için şartlı yapılardan (şartlı önerme ve şartlı kıyaslar) yararlanmak kaçınılmazdır. Ayrıca bir bilim felsefesinden bahsedebilmek için şartlı önermeler aracılığıyla kurulan şartlı kıyasın çıkarım tipine ihtiyaç vardır. Bilindiği üzere tüm bilimlerin zemininde onlara ait, onları var eden ve varlıklarını korumayı garantileyen bir felsefe yatar. Ancak felsefenin genel karakteri doğrultusunda düşünüldüğünde, o, hiçbir zaman kesinlik iddiasında olamaz. Dolayısıyla o, şartlı ifadelerin varsayımsal ve kayıtlayan niteliğini kullanarak belli sınırlar içerisinde doğruluk iddiası bulunduran çıkarımlar yapmaktadır. Bu yüzden, bilimin ve felsefenin şartlı kıyasları kullanmaması söz konusu olamaz. Şartlı ifadelerin özünde bir çeşit kıyaslama teorisi bulundurması, onları bilimsel açıdan daha değerli kılmaktadır. Çünkü Goodman'a göre elde edilen tüm bilimsel kanunlar, bilgi teorisi ve terimleri, bu aşamalarda çıkan problemlerin büyük bir kısmı, verilerin öncekilerle kıyaslanmasıyla açığa çıkabilir. Tüm bu sebeplerle bilim için kıyaslama işlemi ve temelinde kıyaslamayı bulunduran şartlı ifadeler sıklıkla kullanılmaktadır.

Şartlı ifadelerin özellikle bilimsel veriler açısından bilgi değerinin oldukça güçlü olduğu iddiasındaki Goodman, bu iddiasını İngilizce gramerinde genel geçer veriler ve çürütecek yeni bir veri bulunmadığı sürece kesin bilgi veren ifadeler olarak anlatılan 'conditionals' veya 'if clauses' olarak isimlendirilen konunun, gramer içerisindeki önemine dikkat çekerek değinir. Ona göre özellikle geniş zaman şartıyla oluşturulan ve 'if clause-type 1' olarak isimlendirilen gramer konusu, bilimin ifadesi için zorunludur. Bu ifade yok sayıldığı takdirde bu kesinlik ve gerçekliği dile aktarabilecek herhangi bir dilsel ifade yoktur. Ayrıca farklı dillerde bu ifadeler, "eğer ...sa" bağlarıyla yeniden düzenlenerek onlardan kesin yargılar elde edilir.⁴⁸ Ancak Goodman'ın bu iddiası *conditionals* konusunun zaman farkları sebebiyle oluşturulan diğer tipleri için aynı etkinlikte kesin bilgi vermeyeceği gerekçesiyle eleştirilebilir. Bu eleştiriler için de cümle/önerme içerisindeki şart parçasının varlığının kesin bilgi vermesinde, birinci tip şart cümlelerinden (if clauses type 1/simple present

---

Analitikler, Çev. H. Ragıp Atademir, 3. Baskı, İstanbul, 1989, s. 30; İbn Sînâ, *Danişnâme-i Âlâi*, s. 31; *en-Necât*, s. 71. İbn Sînâ'ya göre kıyasın bilgi değerini belirleyen bir diğer unsur olan öncül türleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Sînâ, *İşaretler*, ss. 50-52; *en-Necât*, ss. 96-100; *İşaretler*, ss. 50-55. Kıyasın bilgi değeri konusunda kiplik için bkz. Aristoteles, *Birinci Analitikler*, ss. 26-31; İbn Sînâ, *Yorum Üzerine*, Çev. Ömer Türker, Litera Yay., İstanbul, 2006, s. 103; *İşaretler*, ss. 31-33.

⁴⁸ Nelson Goodman, Problem of Counterfactual Conditionals, *Conditionals*, Ed. Frank Jackson, Oxford University Press, New York, 1991, s. 9-10.

tense/geniş zamanla kurulmuş şart cümleleri) farklı olmayacağı ifade edilebilir. Çünkü var olan şart parçası elde edilecek bilgiyi belli bir durum, zaman ve mekân aralığında sınırladığından genel geçer bir kesinlikten bahsetmemekte, aksine yaptığı sınırlamayla o niteliklerin var olduğu durumlar için çok net bilgiler vermektedir. Ayrıca Goodman'a göre şartlı ifadelerle ilgili problemlerin ve eleştirilerin büyük çoğunluğu bunların tanımlanmasından, konunun karışıklığından ve şartlı ifadelerin bazı kurallarının belirsiz sayılabilecek durumda yer almasından kaynaklanmaktadır.⁴⁹ Dolayısıyla dilsel kurallarda bazı gramatik farklılıklar olmasına rağmen şartlı yapılar tüm dillerde aynı anlama karşılık gelmektedir. İngiliz dilinin gramatik yapısı içerisinde var olan genel kabul, oluşturulan birinci tip şartlı yapıların genel-geçer, reddedilemeyen bilimsel gerçekliklerin dile aktarılmasını sağladığı yönündedir. Diğer tipler ise birinci tip kadar kesinlik içermez. Ancak bu kesinlik kendi şartı dolayısıyla oluşturduğu sınırla bağlantılı değildir. Tüm zamanlar için tüm mekânlarda ve tüm durumlarda geçerli olan bir kesinlikten bahsedilmemektedir. Bu tartışmanın üzerinde olan gerçeklik ise dil bilgisi içerisinde konunun bütün tiplerinin kendi şartı vasıtasıyla oluşturduğu sınırının dışına çıkılmadığı sürece şartlı kıyasların kesin bilgi vereceği iddiasıdır. Bu ilişki İngiliz dili bağlamında ele alındığı için bahsi geçen nitelikte İslam mantığında karşılığının bulunmaması muhtemeldir.

Robert Stalnaker'a göre "ya, ya da" kalıbından oluşturulan ve ayrık şartlı kıyas olarak adlandırılan yapı bitişik şartlı kıyasa göre daha ikna edici ve akıldır. İslam mantıkçılarının ise bitişik ve ayrık şartlı kıyaslar için bir öncelikten veya üstünlükten söz etmemiş olmalarına rağmen, gereklilik bildiren bitişik şartlı kıyasın kullanımına ayrık şartlı kıyasa nazaran sıklıkla başvurdukları ifade edilebilir. Stalnaker'a göre, ayrık şartlı kıyaslardaki yapı ve onlar aracılığıyla elde edilen çıkarımlar mantıksal anlamda gerçekliğe daha yakın mesafededir. Ancak geçerliliği tartışılabilen önermeler için durum bu kadar basit değildir. Çünkü geçerliliği tartışılan önermelerden kurulan kıyaslardan elde edilecek tüm çıkarımlar tartışılmaya açık olacağı gibi bazen paradoksal sonuçlarla karşılaşılabilir. Stalnaker'a göre bu durum ifadelerin tamamının dille bağlantısının zorunlu olarak kurulmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü kavram, önerme, kıyas olarak ifade edilen mantığın ana konuları dilden bağımsız olarak düşünülemez. Dolayısıyla dilden bağımsız bir çıkarımdan bahsetmek imkânsız olacaktır.⁵⁰

Kıyas türleri içinde yapısı ve bilgi vermesi bakımından en çok eleştiriye tâbi tutulan tartışmasız şartlı kıyaslardır. Batı mantık literatürü incelendiğinde şartlı kıyasların bitişik, ayrık ve olumsuzlanmış şartlı kıyaslar yahut önermeler

---

⁴⁹ Nelson Goodman, *Problem of Counterfactual Conditionals, Conditionals*, s. 26-27.

⁵⁰ Robert Stalnaker, *Indicative Conditionals, Conditionals İçinde*, Oxford University Press, New York, 1991, ss. 138-142.

olarak sınıflandırıldığı ve her bir sınıf için farklı eleştirilerin, eleştirilerle birlikte de savunuların getirildiği görülür.⁵¹ Söz konusu tartışmaların İslam mantığındaki karşılığı ise daha ziyade formel bir nitelik taşımaktadır. Batılı mantıkçılar tarafından şartlı kıyaslarda tartışılan meselelerden biri, şartın veya kaydın doğruluğunun sonucun doğruluğuyla hangi ölçüde bağlantılı olması gerektiğidir. Bir başka mesele ise şartın doğruluğunu belirleyen yegâne ölçüt, doğru, yani geçerli bir sonuca ulaşıp ulaşılmadığıdır. Geçerli sonucun elde edilemediği tüm kıyaslarda şartın ve öncüllerin kendi içerisindeki doğruluk durumu tartışılmaya gerek duyulmayacak olmakla birlikte, onların kendi içlerinde doğruluğunu iddia etmek de yanlış olacaktır. Çünkü tüm öncüller bir araya getirildikleri ölçüde anlamlı ve geçerli sonuca ulaşma noktasında şart bağıyla kurdukları ilişkinin doğruluğu derecesinde doğrudur. İbn Sînâ'nın şartlı kıyas konusu içerisinde geçersiz olan formları zikrettiği bölüm de, bu kabulle ilişkilidir.⁵² Bahsi geçen görüşü benimsemeyenlere göre ise, öncüllerin yanlışlık durumu sonucunkini gerektirmeyeceği gibi, sonucun geçerli olma veya olmama durumu öncüllerin ve şart bağının ilişkisinde doğruluk-yanlışlığı belirlemez. Bu anlamda şartlı ifadeleri, mantıksal formel yapıları temelinde değerlendirmek, elde edilmesi istenen sonuç açısından yanıltıcı olabilir. Çünkü yukarıda iddia edilen görüşe göre, formel bir geçerlilik öncelenirken, diğer görüş savunucularına göre form belli bir noktaya kadar belirleyici olabilir ve içeriksel doğruluk, sonucun ve öncüllerin geçerliliğinde aslolanıdır. Şartlı ifadelerin mantıksal sistem açısından sahip olduğu kuralların ihlali (yapısal-gramatik yanlışlar) form noktasında yanıltıcı olmalarına karşın, sonucu değiştirebilecek ölçüde büyük etkileri olmadığı sürece izin verilebilir. Bu bakış açısına göre formdan ziyade içeriğin değerli ve etkili olduğu açıktır.⁵³ Ancak daha önce de ifade edildiği üzere, salt formun yahut salt içeriğin asıl kabul edilmesinin geçerlilik ve gerçeklik noktasında bazı problemlerin doğmasına neden olması kaçınılmazdır.

Şartlı ifadeler pragmatik açıdan değerlendirildiğinde kuşkusuz tüm diller için anlatımın kullanışlı hale getirilmesinde olumlu etkisi fark edilecektir. Çünkü herhangi bir kaydı ifade edebilmek için tüm dillerde söz konusu sınırlamayı yapan şey, şartların kelimelere dökülmüş halidir. Argümanlar için sağlanan şart ifadeleriyle önermelerin oluşturuluş şekilleri öncüller vasıtasıyla doğru sonuçların çıkarılmasında kilit rol oynamaktadır. Bilinen tüm diller şartlı ifadelerin örneklerini⁵⁴ barındırmak durumundadır.⁵⁵ Bu durumda denilebilir ki,

⁵¹ Walter Sinnott-Armstrong, Robert Fogelin, *Understanding Arguments, An Introduction to Informal Logic*, Wadsworth Cengage Learning, Wadsworth, 2005, s. 162.

⁵² İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s. 396; *el-Mucez fi'l-Mantık*, s. 158-159.

⁵³ Walter Sinnott-Armstrong, Robert Fogelin, *Understanding Arguments, An Introduction to Informal Logic*, s. 172.

⁵⁴ Burada şartlı ifadelerden kasıt ayırık, bitişik şartlı ifadelerin dışında bunların olumsuzlanmış şekillerini de kapsamaktadır.

argümanların kavranması şartların anlaşılmasıyla mümkündür. Çünkü şartlı ifadelerin dilin tüm bilimleri için birer uygulama aracı olmalarına rağmen, sıklıkla argüman bağlantılı olarak kullanıldıkları açıktır. Ancak buradan bir araya getirilmiş ve şart bağı olarak kabul edilen araçların kullanıldığı her türlü cümle/önerme için doğru birer şartlı önermedir şeklindeki yanlış algı çıkarılmamalıdır. Aksine şartlı ifadeleri gerçek birer şartlı önerme yapısına dâhil eden şey, önbileşen ve ardbileşen arasındaki hakiki ilişkidir. Her ne kadar önermede önce gelenin zorunlu olarak sonra geleni var etme mecburiyeti ifadenin geçerliliği açısından gerekli olsa da, en önemli nokta önce gelenin sonra geleni gerektirebilme imkânı ve kabulünün bulunmasıdır. Bu kayıtlarda kurulmamış olan ve içerisinde doğru bir şart bağı bulduran önermeler için de “şartlı olma” sıfatı kullanılabilir olsa da, bu yapıda oluşturulmuş olan önermelerden geçerli/doğru bir kıyas kurulması ve yine geçerli/doğru bir sonuç elde edilmesi beklenemeyecektir. Bahsi geçen durum tüm kıyas çeşitlerinde olduğu gibi şartlı kıyasları da bir genel geçerlilik tablosuna tabi tutma zorunluluğunu doğurmuştur. Bu tablo kıyasları, öncüllerin ve terimlerinin niteliklerine göre elde edilen kıyasın gerçekliği yansıtması/yansıtılmaması noktasında bir çeşit sağlama verme açısından önem arz etmektedir.⁵⁶

Tüm bu bilgiler ışığında konuyu şu şekilde değerlendirmek mümkündür: Bilinen tüm dillerde var olan ve pek çok insan tarafından sıklıkla kullanımına başvuru olan şartlı ifadelerin mantıksal dil ve günlük kullanımı bakımından pratikte ciddi bir farklılığa sahip olmadığı söylenebilir. Çünkü kurulmuş olan hiçbir kıyasın geçerlilik tablosu, temelde insan zihnine aykırı bir kabul/red niteliği taşımamaktadır/taşıyamaz. Bu genel kıyas kabulü, İslam mantıkçılarının eserlerinde de gözlemlenebilmekle birlikte, özellikle şartlı kıyasların değerlendirilmesini ve İslam mantık geleneğine en ayrıntılı şekliyle dâhil olmasını sağlayan İbn Sînâ'da da vardır. O, eserlerinde örneklerle desteklediği şartlı çıkarımlar vasıtasıyla, geçerli olduğu bilinen akıl yürütmelere yer vererek, bahsi geçen konuyu formel zeminden pratik alana taşımada gelenek içerisinde kilit rolü üstlenen isimdir. Şartlı kıyaslar, Aristoteles'in mantık külliyyatında yer almamasına rağmen günümüzde, tüm mantık kitaplarında detaylı olsun yahut olmasın bulunmaktadır. Metin içerisinde yer verilen şartlı kıyasların bilgi değeri taşımadığı veya yeni bir bilginin elde edilmesine aracılık etmediği yönündeki eleştirilere verilen yanıtlar göstermektedir ki, şartlı yapıyla dile aktarılan bu akıl yürütmeler içerisinde barındırdıkları kayıtlar nispetinde kesin bilgi değerine sahiptir. Çürütülene kadar geçerliliğini koruyan bilimsel verilerin şartlı yapılar vasıtasıyla ifade edilmesi, onun sahip olduğu epistemik değeri göstermektedir. Ancak açıktır ki, konunun felsefi zeminde farklı boyutlarıyla işlenmeye ve

---

⁵⁵ Walter Sinnott Armstrong, Robert Fogelin, *Understanding Arguments, An Introduction to Informal Logic*, s. 54.

⁵⁶ Şartlı ifadelerin geçerlilik tabloları için bkz. Walter Sinnott Armstrong, Robert Fogelin, *Understanding Arguments, An Introduction to Informal Logic*, ss. 164-170.

tartışılmaya ihtiyacı vardır. Bu bağlamda yapılan neredeyse tüm çalışmalar Batılı mantıkçılar tarafından yazıldığı için İslam mantık geleneği ekseninde ve kelâm, fıkıh gibi bu yapıya sıklıkla başvurulmuş İslamî ilimlerde şerh ve haşiye geleneğinden bağımsız olarak yapının yeniden değerlendirilmesi bir zaruret olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna ek olarak bahsi geçen yapının, her ne kadar formel anlamda mantığın konusu olsa da, informel olarak tüm alanlarda ve gündelik dilde bir yöntem olarak kabul gördüğü açıktır.

KAYNAKÇA

ALTUNYA, Hülya, “Klasik Mantık Açısından Tanrı'nın Tanımlanamazlığı Sorunu, Gazzâlî-İbn Rüşd Bağlamında”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 29, Isparta, 2012.

ARİSTOTLE, Prior Analytics, *The Basic Works of Aristotle* İçinde, Çeviren: A. J. Jenkinson, Editor: Richard McKeon, C. D. C. Reeve, The Modern, Library, New York, 2011.

ARİSTOTELES, *Birinci Analitikler*, Çeviren: H. Ragıp Atademir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.

_____, *İkinci Analitikler*, Çeviren: H. Ragıp Atademir, 3. Baskı, İstanbul, 1989.

DURUSOY, Ali, *İbn Sînâ'nın Klasik Mantığa Katkıları*, Elis Yayınları, Ankara, 2003.

_____, “Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslami İlimler Dergisi*, Sayı: 2, 2010, ss. 9-20.

FÂRÂBÎ, Kitabu'l-Kıyas, *el-Mantık inde'l-Fârâbî* İçinde, Neşreden: Refik el-Acem, Cilt II, Beyrut, 1986.

_____, *Kitabu'l-Kıyası's-Sağır*, Neşreden: Mübahat Türker-Küyel, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1990.

GOODMAN, Nelson, “Problem of Counterfactual Conditionals”, *Conditionals* İçinde, Editor: Frank Jackson, Oxford University Press, New York, 1991.

HACINEBİOĞLU, İsmail Latif, *Argümanda Kavramsal ve Yargısal Açından Mantıksal Analiz*, Nokta Digital Baskı Merkezi, Isparta, 2014.

HASIRCI, Nazım, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2010.

İBN SİNÂ, Ebû Ali, *Uyunû'l-Hikme*, Editör: Hilmi Ziya Ülken, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.

_____, *el-Kıyas*, Tahkik: Said Zayid, Cilt: 4, Kahire, 1964.

_____, *en-Necât*, Tahkik: Macit Fahri, Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, Beyrut, 1985.

_____, *el-İşârât ve't-Tenbihât* (Nasîruddin Tûsî'nin Şerhu'l-İşârât Adlı Eseriyle Birlikte), Tahkik: Süleyman Dünya, Müessesetü'n-Nü'man, Lübnan, 1992.

_____, *el-Mucez fi'l-Mantık*, Neşreden: Fatih Demirel, "İbn Sînâ'nın El-Mucez fi'l-Mantık Risalesi Üzerine Bir İnceleme", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2003.

_____, *İşaretler ve Tembihler*, Çeviren: Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, Litera Yayınları, İstanbul, 2005.

_____, *Yorum Üzerine*, Çeviren: Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, *Danişnâme-i Âlâi*, Âlâi Hikmet Kitabı, Çeviren: Murat Demirkol, Editör: Gürbüz Deniz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.

İBN TEYMİYYE, *er-Redd ale'l-Mantikiyyin*, Cilt: 1, Tahkik: Refik el-Acem, Beyrut, 1993.

JACKSON, Frank, *Conditionals*, Oxford University Press, Oxford, 1991.

KAZVİNÎ, Necmuddin Ali b. Ömer el-Kâtibi, *er-Risaletü's-Şemsiyye fi'l-Kavaidi'l-Mantikiyye*, Osmaniye Matbaası, 1319.

KNEALE, William, KNEALE, Martha, *The Development of Logic*, Oxford University Press, Oxford, 1962.

KUŞLU, Harun, *Nasîruddin Tûsî'de Önergeler Mantığı*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

LEAMAN, Oliver, "Klasik İslam Düşüncesinde Mantık Düşmanlığı", Çeviren: Yusuf Daşdemir, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 31, Konya, 2011, ss. 251-268.

LEWIS, David, *The Asymmetry of Counterfactual Dependence*, Counterfactual Dependence and Time's Arrow, Volume: 13, Issue: 4, Blackwell Publishers, 1979.

MATES, Benson, *Diodorean Implication*, The Philosophical Review, Volume: 58, No: 3, 1949.

ÖZEL, Aytekin, *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, Emin Yayınları, Bursa, 2009.

RESCHER, Nicholas, *Avicenna on the Logic of 'Conditional' Propositions*, Notre Dame J. Formal Logic: 4, No: 1, 1963, ss. 48-58.

_____, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önergeler", Çeviren: Harun Kuşlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 25, Sakarya, 2012, ss. 237-247.

SINNOTT-ARMSTRONG, Walter, FOGELIN, Robert, *Understanding Arguments, An Introduction to Informal Logic*, Wadsworth Cengage Learning, Wadsworth, 2005.

STALNAKER, Robert, "Indicative Conditionals", *Conditionals* İçinde, Editor: Frank Jackson, Oxford University Press, New York, 1991.

TÛSÎ, Nasîruddin, *Şerhu'l-İşârât*, (İşârât Şerhi), Tahkik: Süleyman Dünya, Beyrut, 1992.

Ayşe ŞAVKLIYILDIZ

<http://tahran.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx>. Erişim tarihi:
08.08.2017

<http://www.bakisarissakal.com/Acem%20Tekkesi.pdf>. Erişim Tarihi:
31.08.2017.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=KAVAS.
Erişim Tarihi: 31.08.2017